

Aktualijos

Kalba ideologijų mūšio lauke

Pamąstymai apie kalbos ideologijų sankirtas ir jų atspindį viešosiose diskusijose apie kalbą

Diskusijos apie kalbą ir jos pokyčius šiuo metu kaitina atmosferą įvairiose Europos šalyse. Ką tik viename nuotoliniame seminare apie Europos kalbų politiką kolega vokietis pratarė, kad Vokietijoje visuomenė dabar be galo įsijautrinusi dėl to, kaip kalba turėtų atspindėti įvairias žmonių tapatybes, užkirsdama kelią diskriminacijai bet kokių pagrindų.

Nors diskusijos aršios, vokiečiai juokauja, kad, tarkim, senyvo amžiaus žmonės, ven-giant diskriminacijos pagal amžių, šiuo metu vadinami *paskiepytaisiais* – pagal prioritetą. Bet ne viskas čia yra juokai.

Įžanginės mintys

Kalbos ideologijos, kaip ir apskritai ideologijos, – gana rizikinga tema, kuri bemat jaudrina ir polarizuoja auditoriją, tačiau mano noras yra ne ką nors supriešinti, o tik apibūdinti kelis karštus, dažniausiai diskutuojamus kalbos ideologijų lauko taškus ir kviesti pasvarstyti, ką daryti, kad visuomenės diskusijos apie kalbą nebūtų skausmingos, lydimos nesusipratimų, netgi įžeidinėjimų ir demagogijos.

Šio forumo temos kontekste, žinoma, kils ir klausimas, ar valstybės vykdoma kalbos politika gali ir turi kaip nors strategiškai reguliuoti visuomenės kalbines nuostatas ir kokia kalbos ideologija toji kalbos politika turėtų remtis?

Kalbos gyvybingumas

Kalbos ideologijos, kaip pažiūrų į kalbą, įsitikinimų ir nuostatų visuma, atliepia įvairių socialinių grupių, politinių bei ekonominių jėgų interesus ir neišvengiamai kertasi vienos su kitomis. Kodėl šios ideologijos svarbios kalbant apie kalbos ateitį?

Tyrėjai, brėždami kalbiškai ne itin mišrių ir ne itin gausių kalbos bendruomenių ateities perspektyvas, nurodo kelis esminius rodiklius:

- demografinius pokyčius,
- ekonominę galią,
- intelektinį pajėgumą ir
- kalbos gyvybingumą.

Bendruomenė kalbos gyvybingumą pajėgi išlaikyti, jeigu yra kritinė masė žmonių, mokančių tą kalbą ir norinčių ją kalbėti, perduoti ją savo vaikams. O tai tiesiogiai

susiję su kalbinėmis nuostatomis ir kalbos ideologijomis, vyraujančiomis toje bendruomenėje.

Ir tokiai bendruomenei svarbu nepamiršti: ją turi vienyti **kalbos gyvybės idėja**, t. y. kalbos teisė gyventi.

Karštieji kalbos ideologijų sankirtos taškai

Dėl kokių kalbos dalykų kyla ideologinių sankirtų? Kur karštieji tų sankirtų taškai, poliarizuojantys visuomenę į dvi puses, kurias apibendrintai įvardyčiau kaip konservatyviąją ir liberaliąją¹?

Pirmasis karštas taškas, apie kurį kaupiasi amžinos diskusijos, – **santykis tarp sava ir svētima**. Šiomis dienomis jis apima daug mums gerai pažįstamų aspektų:

- pavardžių rašymą asmens dokumentuose;
- įmonių, įstaigų ir organizacijų pavadinimų pasirinkimą – lietuvių ar kitomis kalbomis;
- keliakalbes gatvių pavadinimų lenteles;
- savų ir skolintų žodžių santykį ir t. t.

Kaip šios problemos atrodo kalbos gyvybės fone – atviras diskusijų laukas.

Antras karštėjantis taškas – **politinių ideologijų**, t. y. politinio korektiškumo, feminizmo, genderizmo ir kt. – **poveikis kalbai**.

Visais šiais klausimais diskusijų buvo, yra ir bus, nes kalbą nuolat mėginama paversti ideologijų tarname, tapatybių kūrimo ir galios įrankiu.

Stabtelsiu prie šio antro, karštėjančio, taško – jis pamažu plečiasi, nes kitose Europos šalyse kilusi nauja ideologinio kalbos perkūrimo banga pas mus dar tik taškosi purlais. Ankstesnė banga, beje, buvo kilusi amžių sandūroje ir gana greitai atslūgo, palikusi mums nepriesagines moterų pavardes.

Taigi kas vyksta? Švedai ir anglai kimba į savo įvardžius, vokiečiai – į daiktavardžių gimines ir puola neutralizuoti jas lyties atžvilgiu; prancūzai grakščiai linksta į kalbos feminizavimą ir moters šeiminio statuso eliminavimą iš kreipinių sistemų.

Per ilgus amžius nusistovėjusi kalbos reikšmių ir formų sistema imama narstyti po kaulėlių lyčių lygybės, tapatybių atspindėjimo arba jų neutralizavimo pagrindu.

Pasiduodama **iliuzijai**, kad kalbos perkūrimas, atskiro jos fakto pakeitimas išspręs socialines ir psichologines visuomenės problemas.

Ėmusis kalbos inžinerijos, uždraudžiami politiškai nekorektiški žodžiai ir nesigilinama, kad žodis kalboje nėra plikas ir pats sau vienas, kad jis egzistuoja tiek žodžių reikšmių ir gramatinėje sistemoje, tiek kontekste, situacijoje; pagaliau ignoruojami

¹ Terminai *konservatyvioji* ir *liberalioji kalbos ideologijos* vartojami be tiesioginių sąsajų su konkrečiomis politinėmis partijomis. Esminės skirtys – tam tikrų kalbos vartojimo sričių sąmoningas reguliavimas arba visiškas nesikišimas į kalbos raidą; skirtingi valstybės ir individo vaidmenys kalbos raidoje ir kt.

žmonių kalbiniai įpročiai, o jie iš prigimties yra inertiški. Žmogus, išmokęs kalbą, verčiamas jos belaisviu. Štai dėl to ir kyla pasipriešinimas tokiems eksperimentams.

Keli pavyzdžiai.

Mūsų feministės klausia: kodėl vyras *veda*, moteris *teka*? Taip esą rodomos nelygiavertės pozicijos. Joms atkertama: jei vyrui netinka *vesti*, tai ir žodis *vestuvės* nebetinka? Jei moteriai netinka *tekėti*, tai ir žodis *nuotaka* nebegegas?

Galite įsivaizduoti, kas ima darytis, kai susikerta skirtingų tapatybės grupių interesai?

Feministės nori kalbos formose ir semantikoje matyti moterų ir vyrų lygybę, o LGBT+ grupė nori, kad kalba būtų neutrali ir jos formos neatspindėtų lyties. Pagal kieno norus perdaryti kalbą? Vokiečiai čia jau pametę galvas.

Lietuviškai kalbantys vyrai, išsigandę savo šešėlio, jau kartais sako: *atsirado tyrėjų ir tyrėjų*, nors šiuo atveju vyriškosios ir moteriškosios giminės galūnės tiesiog sutampa.

Kas žino, ar kas nors Kalbos komisijai ant stalo nepadės tvirtinti „Didžiųjų patyčių sąrašo“?

- Gal jame bus sudėti visi *negrai*, *čigonai*, *indėnai* ir dar kai kas, ko padorioje draugijoje ir šiaip netinka minėti?
- Gal bus patvarkyta gramatika, kad vyriškoji žodžių giminė susiaurintų „išsiplėtojusias“ savo funkcijas?
- Gal bus įtraukta ištekėjusių moterų priesaga *-ienė* kaip gėdinga?
- Gal žodžiai *gyvatė*, *žirafa* bus ištaisyti į vyriškosios giminės daiktavardžius *gyvatinas* ir *žirafas*, nes kai kurioms feministėms – ir tai ne iš anoniminių interneto komentarų, teiginiai dokumentuoti mūsų žiniasklaidoje, – nepatinka, kad moteriškąją giminę turintys šių gyvūnų pavadinimai yra apauginti neigiamomis savybėmis.

Čia ir galvoju: gal joms atrodo, kad *asilams* ir *gaidžiams* pasisekė labiau?

Žinoma, gerokai sutirštiniu spalvas, bet tokie klausimai turi būti sprendžiami pamatuotai. Jeigu įsivyrąja viena kuri ideologija, neišvengiama kraštutinumų:

1) jeigu linkstama į kalbos diktatūrą ir dirbtinai stabdoma kalbos raida, pati kalba tampa negyva ir atitrūkusi nuo tikrovės;

2) jeigu propaguojamas kalbinis individualizmas ir visiška laisvė, tada keliami kalbos anarchija, ir tai tikrai ne tas pats, kas kalbos teisė gyventi.

Tačiau šiuolaikinėse demokratinėse visuomenėse kalbos diktatūra mažai tikėtina, o kalbos savireguliacija kai kuriose vartojimo srityse nėra efektyvi. Žmonės tiesiog nusisuka nuo įvartytos į kampą kalbos, nes kitos kalbos atrodo gražesnės ir patogesnės. Todėl valstybės ir imasi **kalbos politikos**, kad rastų **bent kokių bendrų sąlyčio taškų tarp ideologinių skirtybių**.

Emokratija

Balandį į Lietuvos kalbos institute kuriamą Naujažodžių duomenyną (<http://nauja-zodziai.lki.lt/>) įrašiau naują žodį **emokratija**, kurioje, pasak Lino Kojalos, „privalai būti emocingas ir turintis nuomonę visais įmanomais klausimais“.

Viešos diskusijos apie kalbą Lietuvoje iš tiesų ir yra ne demokratijos, o tipiškos *emokratijos* apraiška, kai, perfrazuojant Liną Kojalą, aštrinamos egzistuojančios problemos, kraštutinumai, sukuriamas oponento šaržas ir diskutuojama ne su tuo, kuris turi kitą nuomonę, o „su kito žmogaus nuomonės šaržu arba karikatūra. Tokiu atveju galimybės susitarti tampa iš esmės neįmanomos.“

Šiuo metu konservatyviąją kalbos ideologiją, kuri palaiko sąmoningo kai kurių viešojo kalbos vartojimo sričių reguliavimo idėją, nuolat puola liberalioji ideologija. Vadinamoji „patyčių ir nutildymo kultūra“ dar prieš dešimtmetį Lietuvoje apėmė viešų kalbos diskusijų lauką, negailėdama geliančių žodžių Kalbos komisijai, Kalbos inspekcijai, painiodamasi tarp šių institucijų, keldama visuomenės priešišumą joms ir visai kalbininkų bendruomenei, o žiniasklaida dažnai ignoravo kitą nuomonę arba kūrė tokią diskusijų aplinką, kad Kalbos komisijos pirmininkė televizijos laidoje tarp sukviestų kalbėtojų atrodydavo vienutėlė su savo požiūriu ir dėl visko kalta.

Vienakryptis, nesvarbu, kuria ideologija paremtas kalbėjimas apie kalbą kùria dar vieną pavojingą precedentą – **suplokština kalbos vaizdą**, nes ištaisą kalbos funkcijų kompleksą susiaurina iki plikos komunikacijos:

nesvarbu, kaip kalbi, svarbu, kad susikalbam.

Arba priešingai:

svarbu, kaip kalbi, nesvarbu, kad nesusikalbam.

Nuošalyje lieka kitos **kalbos funkcijos** – mąstymo, pasaulio pažinimo, patirties perdavimo, reprezentacinė, įvairiakalbių gyventojų integravimo, estetinė, netgi maginė. Tam reikėtų nerti į kalbos, jos istorijos gelmę, kilti į kalbos estetikos viršūnes, bet ar šiuolaikiniam žmogui tai rūpi? Ir žmonės ima tikėti, kad kalba yra plokščia ir patogi eksperimentams.

Vadinamieji žodžių karai buvo ir bus kariaujami. Tai joks Lietuvos išradimas. Tačiau jeigu manome esanti demokratinė vakarietiška visuomenė, diskusijos turi būti lygiavertės, o tai reiškia du paprastus dalykus:

- 1) į viešumą neturi būti stumiami tik vienos pusės nuomonė,
- 2) turi būti išlaikoma bent minimali pagarba kitokiam mąstymui.

Emocijų ir aistros diskusijoms taip pat neabejotinai reikia, bet ar to užtenka, ypač kalbant apie valstybei svarbius klausimus? Mano manymu, diskusijų, ypač tų, kurios vyksta kalbos ideologijų pagrindu, kontekste būtini **kalbos mokslo argumentai** ir **nuosaiki kalbos politika**, kad įvairūs kraštutinumai neišbalansuotų nei kalbos sistemos, nei žmonių protų, o pati kalba galėtų paprasčiausiai gyventi.